

Filogiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, "Şöhrət" ordenli, Azərbaycan dilçilik məktəbində daha çox feilşü-nas-alim kimi tanınan Həsən Mirzəyev həm də respublika elmi ictimaiyyəti tərəfindən Qərbi Azərbaycanın yeryurd adlarının ardıcıl tədqiqatçısı kimi qəbul edilir. Bu istiqamətdəki tədqiqatlarına ötən əsrin 60-cı illərindən başlayan dilçi alim həmin əsrin 80-ci illərinin sonlarından ömrünün sonuna qədər dilçiliyimizdə Qərbi Azərbaycanın toponimləri ilə birbaşa bağlı (əsasən Dərələyəz mahalının bazasına) fundamental elmi əsərlər yarada bilibdir. Bu, məlum həqiqətdir ki, hər bir ərazinin toponimləri o arealda yaşmış xalqların izini saxlayan, onun bu yerlərdə tarixini təsdiq edən ən etibarlı mənbədir. Buna görədir ki, əsas fondunu Azərbaycan-türk mənşəli adlar təşkil edən Azərbaycan toponimiyasının dərin qatlarında hun, bolqar, suvar, peçeneq, xəzər, qıpçaq, oğuz-səlcuq və monqol qaydalarının, habelə İber-Qafqaz, İran, ərəb və s. xalq adları ilə bağlı toponim layları aşkarlaşılib.

Azerbaycan alimləri aşkar olunan o laylara hansısa qısqançlıqla deyil, həssaslıqla, öz tarixinin bir parçası kimi yanşaraq tədqiqatə cəlb edib və bu tendensiya dilçilik məktəbinin digər nümayəndələri kimi professor Həsən Mirzəyev üçün de dəyişməz norma olaraq qorunub. Alimin tədqiqatə cəlb edilən Qərbi Azerbaycan, xüsusilə Dərələyəz mahalının toponiymlərinə münasibətdə o dəsti-xətti aydın görmək mümkündür. Ona görədir ki, onun araşdırıldığı toponim növleri- aqronimlər, antroponimlər, drinonimlər, hidronim, oykonim, oronimlər və tədqiqatdan sonra ortaya qoyulan əsərlər ciddi elmi dəyərə malik, etibarlı mənbələrə çevrilə bilib.

Təsadüfi deyil ki, bu əsərlər yalnız zəngin elmi potensiala malik Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında deyil, Qərbi Azərbaycan toponimlərinin hərtərəfli və sistemli tədqiqində mü hüüm yer tutur. Aydın məsələdir ki, 200 ildən çox müddətde erməni milletçiliyindən qidalanan vandal, barbar, şovinist siyasetin tərkib hissəsinə qədim tariximizi saxtalaşdırmaq, Azərbaycan torpaqlarının yaddaşı olan, pasportuna çevrilən yer-yerdə adlarını deyişdirmək, erməniləşdirmək təşkil edib. Ancaq azərbaycanlılara qarşı yönəlməyen bu siyaset haqqında hələ XX əsrin əvvellərində görkəmli gürcü şairi və publisisti, ictimai xadim, Gürcüstanın müstəqilliyi uğrunda mübariz İlyə Çavçavadzənin yazdığı, Şota Rustavelinin “Özünü dəst göstərən açıq düşməndən o qədər qorxmuram, onun nəvazışından, təbəssümündən qorxuram” fikrini epigraf seçdiyi “Erməni alimləri və feryad edən daşlar” publisist yazısında geniş söhbət açırdı. O yazıda publisist gürçülerin şəxsində erməni

alimlerinin neinki toponimlerin, həmçinin tarixi abidələrin hansı yollarla “erمنiləşdirməyə” çalışdıqlarını ve bu cəhdlerin arxasında dayanan uzağagedən planları göstərirdi. 1828-ci ildən, Türkmençay sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra müqavilenin şərtlərindən biri kimi, İrandan imperiya sərhədlərinə qatılmış ərazi-lərdəki demoqrafik vəziyyəti dəyişmək üçün İravan və Qarabağ xanlıqlarının mövcud sərhədləri içənə köçürülen ermənilər XIX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı anoloji siyasetin əsasını qoydular. Uzun müddət ərzində tətbiq edilən həmin siyasetə dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra ikinci dəfə hakimiyətə gələn xalqımızın ümmümmilli lideri Heydər Əliyevin iradəsi ilə hüquqi-siyasi qiymət verildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin bu ruhda 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci avqustun 22-də “Erməni millətcələrinin apardığı etnik təmizləmə neticəsində Ermənistən ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından di-dərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanları imzalandı. Ulu öndər Prezident Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanlardan irəli gələn müddəalar bir sira elm və elm adamları kimi Azərbaycan dilçilik elmi və dilçiləri qarşısında yeni vəzifələr qoydu, bu mövzuda yeni-yeni təqdiqatların aparılmasına stimul verdi. Ümmümmilli liderimizin müəyyənləşdirdiyi bu kursu dəstəkləyən elm xadimlərimizdən biri də professor Həsən Mirzəyev oldu. Elmi-pedaqoji və ictimai-siyasi fəaliyyətinin diqtə etdiyi gərgin iş qrafikinə baxmayaraq o, Oerbəi Azərbaycan toponimlərinin,

masında tarixilik, coğrafi, dilçilik prinsiplerini əsas və eyni zamanda vəhdətdə götürmiş, çoxlu sayda türkmənşəli toponimin linqvistik təhlilinə xüsusi önəm verərək bu ərazi-yə türk tayfalarının gelişisi və onların etnotoponiimlərdə öz əksini tapdığını ətraflı izləmişdir. Alimin fikrincə, Dərələyəz ərazisindəki mövcud etnotoponiimləri, yəni qəbilə, tayfa, xalq və nəsil adları əsasında formalışmış yer-yurd adlarını hərtərəfli tədqiq etmək, onların etimologiyasını üzə çıxarmaq, zaman-zaman üst-üstə gəlmış və ya ixtisara düşmüş, təhrif edilmiş söz qatlarını müəyyənləşdirərək erməni saxtakarlarına onların yalan və böhtalarına ən yaxşı cavabdır. Erməni siyasetçiləri və alimlərinin saxtakarlarına tədqiqatçının verdiyi cavabin hər biri ayrı-ayrılıqla elmi baxımdan olduqca tutarlıdır və bu tutarlıq əsərdə tədqiq edilən etnotoponiimlərin qruplaşdırılması, öz xarakterlərinə görə ümumiləşdirilməsi dəki yaşayış məntəqələri tarixən Azərbaycan türkləri tərəfindən salınıb və həmin torpaq mülkləri də azərbaycanlı sahibkarlara məxsus olubdur. Məhz buna görə də Dərələyəz ərazisindəki antroponiimlər yaşayış məntəqələrini salan şəxslərin adı ilə adlandırılüb və bunların da bir qismi müasir dövrümüzə qədər olduğunu kimi gölib çıxbıdır. Əsərdə bu qrupdan olan Çülüdüzü, Gülüstan, Həsənkənd, Hüseynqulular, Əsgərkənd, Məlikşah, Namazlı, Nəbilər, Seyidməmiş, Paşalı, Yavər, Məmərzə, Bəyzadə və s. kimi antroponiimlərin ermənilər tərəfindən mənəvi soyqırma məruz qalması da bir ziyanlı, bir vətəndaş kimi Həsən müəllimin də hiddətləndirmiş və bu yurdsevən alim müxtəlif təhlil üsullarından istifadə etməklə həmin antroponiimlərin yaranması və formalışması ilə bağlı erməni dəlaşıqlığını, yalanını, böhtənini müxtəlif areallardan toponimik paralellərini müəyyənləşdirməklə

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin mahir tədqiqatçısı

Mahirə HÜSEYNOVA

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Beynəlxalq
əlaqələr üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru, professor*

və sistemləşdirilməsi, təhlil edilən yer adlarına tarixi və areallıq xüsusiyyətləri barədə ümumiləşdirmələr aparılması yolu ilə gerçikləşdirilir. Müəllif Dərələyəz ərazisindəki 150-dən artıq kənd adının bəzilərini etnonimlərdən törəndiyini əsaslı tarix faktları sübuta yetirmiş, xalqımızın soykökünün, etnogenezinin formalaşmasında yaxından iştirak etmiş, alban, hun, qarqar, çakar, çal, sak, peçeneq, oğuz, avşaq, qıpçaq, sırak və s. kimi onurlarla qədim türk tayfalarının adlarının Dərələyəz topomimlərində müəyyən izler buraxdığını, həmin xüsusi adlarla daşlaşmış qaldığını dölgün şəkildə və tarixi faktları izah edib. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, son iki əsr əixmə şərti ilə Dərələyəz ərazisində bir dənən də olsun erməni mənşəli etnotoponim rast gəlinmir. Əsərdə Dərələyəz inzibati ərazisinə daxil olan Axta, Axurlu, Amağlu, Camı, Sallı, Cığatay, Cul, Canaqqı, Çivə, Daylaxlı, Dəmirçilər, Ərgoz, Çabut, Çənzək, Her-her, Hors, Xaçın, Xalaclar, Kotanlı, Qaralar, Qılıclı, Qovuşqı, Quşçu, Sorca, Zirək, Salsal və s. kimi etnotoponiminin her birinə ayrı-ayrılıqla etnomimik öçerk həsr olunub və bu elmi, linqvistik öcerklər vasitəsilə müəllif Azərbaycan dilinin tarixi xalqımızın etnogenezi, dünyagörüşü, adət-ənənesi, etnoqrafiyası haqqında oxucuda tam və aydın təsəvvür yaratmışdır.

Dərəleyəz türk-oğuz yurdunun el bil bəlgəsidir ki, burada antropo-nimlər, yeni şəxs adları əsasında formalasən yer-yurd adlarına da kifayə qədər rast gəlmək olur və toponimlərin bu qrupu da professor H. Mirzəyevin diqqət mərkəzində olubdur. Tədqiqatçı antroponimlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini, struktur-səmantik imkanlarının ətraflı təhlilinə verir, onların demək olar ki, hamisənin Azərbaycan türkcəsi ilə bağlı olduğunu, dilimizin öz qayda-qanunları əsasında formalasdığını elmî dəlib və faktlarla sərhədibdir. Əlbəttə, bu da təbiidir, cünki Dərəleyəz ərazisin-

aradan qaldırmaga müvəffəq olub. Məsələn, alimin etimoloji təhlillərindən birinə nəzər salaq: Məlikşah Dərələyəz mahalının Keşikənd rayonunda yerləşir və rayon mərkəzindən 6 km aralıqdadır. Ermeni mənbələrində bu kənd adı gah "Maniniçka", gah da "Malişka" formalarında, yəni təhrif edilərək qeydə alınır. Rus mənbələrində isə bu toponim həmin şəkillərdə qeydə alındığından ermənilər bu fırsatlarından yararlanaraq həmin toponimin "Malişka" və "Maliçki" formalarına salaraq onları istedikləri kimi erməniləşdiriblər. Həsən Mirzəyev Dərələyəzdə mənəvi soyqırımı məruz qalan yüzlərlə belə toponimin ermənilər tərəfindən vandalcasına dəyişdirilməsi əməliyyatının mərhələlərini də doğru-düzgün müəyyənşdirir və göstərir ki, ermənilər 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə etnosid siyaseti həyata keçirməklə yanaşı, qədim tarixə malik yer-yurd adlarını da dəyişdirərək erməniləşdirirək bu gün də həmin əməlliərin davam etdirirlər.

Professor H.Mirzəyev tərəfindən Dərələyəz mahalına məxsus oronimlərin də tipoloji təhlilinin verilməsi xüsusi maraq doğurur. Dərələyəz mahalının relyefi rəngarəng olduğuna görə, bu bölgədə mövcud olan coğrafi adlar zəngin söz və terminlərlə öz ifadəsini tapıb. Təkcə dərələyəzli informatorların məlumatları əsasında Həsən müəllimin bərpa etdiyi mənzərəyə nəzər salsaq, bu görkəmli alim nə qədər zəhmət və əziyyətə qatlaşdığını əyani şəkilde görmək mümkündür. Belə ki, o, Dərələyəzin Axta kəndində 3 məhəllə, 20 sahə, örüş, kövşən, 10 dərə, arxac, 5 qala, səngər, karavansara, 4 yol, cığır, 8 biçənək, 3 meşə, 5 qəbiristanlıq, 2 yal, dağ, aşırımlı; Almalı kəndində 3 məhəllə, 3 örüş, 5 biçənək, 2 dağ, dərə, Amağın kəndində 2 dərə, 14 dağ, təpə, 2 yol cığır, 1 dəyirmən; Ardaşan kəndində 3 məhəllə, 4 qaya, 10 dağ, dərə, 14 kövşən, biçənək, 2 kaha;

an
ahir

Arinc kəndində 10 kaha, dərə, 5 pır, 10 bağ, Arxa kəndində 10 dərə, 5 məhəllə, 39 kövsən, yaylaq, 2 meşə; Bulaqlar kəndində 5 dərə, 10 düz, 2 yal adını, bir sözlə, Dərəleyəzin 150-dən çox kəndinin zəngin oronimləri ni qeydə almış və həmin orografiq obyekt adlarının 99 faizinin türk mənşəli olduğunu tarixi-linqvistik aspektdə təhlil süzgəcindən keçirib-

çay, Çedikvəng kəndində 20 bulaq, 8 göl, 5 çay, Gomur kəndində 2 çay, 43 bulaq, 4 göl, Gülüdüzü kəndində 33 bulaq, 5 arx, Gülüstan kəndində 2 çay, 9 bulaq, Herher kəndində 8 bulaq, 2 göl, Hesin kəndində 15 bulaq, 2 kəhriz, 3 çay, 2 göl, Horbudağ kəndində 10 bulaq, 3 çay, Hors kəndində 1 çay, 26 bulaq, 4 göl, Hoştun kəndində 6 çay, Hostun kəndində 7 bulaq, İstisu kəndində 6 çay, 28 bulaq, 6 göl, Kotanlı kəndində 10 bulaq, 6 çay, Köçbək kəndində 20 bulaq, 1 çay, 2 arx, 2 göl, Qabaxlı kəndində 4 göl, 25 bulaq, Qalaşır kəndində 10 bulaq, 3 göl, 2 arx, Qanlı kəndində 2 bulaq, Qovuşuq kəndində 10 arx, 4 çay, 32 bulaq, 1 göl, Qozulca kəndində 5 bulaq, Məmərəzə kəndində 5 bulaq, 2 göl, 1 çay, Nəbilər kəndində 5 arx, 6 bulaq, Sallı kəndində 9 bulaq, 1 çay, Terp kəndində 12 bulaq, 1 çay, 4 göl, Zeytə kəndində 3 çay, 3 arx, 2 kəhriz, 32 bulaq vardır və onomatoloq alimin təhlillərindən o da aydın olur ki, bu bölgədə hidromiplerin mürəkkəb formada işlənmələri daha geniş yayılmışdır.

aspikdə təlimi süzgəcindən keçinilədir. Tədqiqatçı yeri göldikcə, erməniləşdirilən oronimlərə də münasibətini bildirir, tarixi tədqiqlərə realist-cəsinə yanaşaraq, ermənilərin yeryurd adlarımıza təcavüzkarlığını sübut edir, onları dilimizin qayda-qanunları əsasında demək olar ki, düzgün etimojileşdirir.

Dərələyəz mahalının onomastik vahidlər qrupunun böyük bir layımı hidronimlər təşkil edir və professor H.Mirzəyev çay, bulaq, göl, kəhriz, arx adlarını bildirən hidronimlərin yaranma və formallaşma yollarını analitik təhlil cəlb etmiş və onların daha çox leksik və sintaktik üsullarla yarandığını və quruluş modellərini zəngin hidronimik enə əsasında şərh edibdir. Alimin fikrincə Dəraləvəz geliş yayılmışdır.

Professor H.Mirzəyev Dərələyəz hidronimlərinin leksik yolla yaranmasını 4 qrupda nəzərdən keçirmiş, birinci qrupda türk mənşəli etnonimlər əsasında yaranan hidronimlərin, ikinci qrupda yaşayış məntəqesinin adı əsasında yaranan hidronimlərin, üçüncü qrupda hidrotermin əsasında yaranan hidronimləri, dördüncü qrupda qədim türk sözləri əsasında formalanmış hidronimlərin etimoloji təhlil metodlarından istifadə etməkle qədim formalarına xüsusi diqqət yetirərk, türkdilli qədim mənbələrə istinad edərək onomalogiyamızda hökm sürən yanlışlıqları inkaredilməz fakt və delillərlə aydınlaşdıraraq dürüstləşdirməvə müvaffaq olmuşdur.

erdödün. Alının tərkibində, Dərələyəz ərazisində elə yaşayış məntəqə adaları var ki, onlar hidronimik terminlər əsasında təşəkkül tapıb və tədqiqatçı bu cür hidrooykonimlərə Alagöllər, Soyuqbalaq, İstisu, Novlar, Daşbulaq, Turşsu, Turş bulaq, Kurbulaq, Qırxbulaq, Üçbulaq, Yasti bulaq, Kora bulaq, Süddü bulaq, Gümüş bulaq, Dam bulaq, Qızılı bulaq, Güngörmə bulaq xüsusi adlarını misal göstərir və doğru olaraq onu da vurgulayır ki, kənd adlarını əks etdirən hidronimik oyonimlər ilk vaxtlar həqiqətən su obyektlərinin adlarını bildirib. Sonralar həmin bulağın, çayın, kəhrizin yanında yaşayış məntəqəsi salındıqdan sonra hidronim yenidən topominimləşərək oykonimə çevrilibdir. Daha doğrusu, coğrafi obyektiñ yeni növü, yaşayış məntəqəsi yaranıb, nəticədə isə topomin də əvvəlki mənasını itirmisdir.

Oronimlərdə olduğu kimi, H.Mirzəyev hidronimləri da Dərələyən və bəndələşmə deyimini, orjinallığını təmin edən mühüm cəhətlərdir.

H.Mirzəyev hidronimləri dərəcə yəzin kəndləri üzrə müəyyənləşdirmiş, hansı çayın, bulağın, gölün, arxin hansı kənddə yerləşdiyini və axlığıni riyazi hesablama üsulu ilə nəzərdən keçirmiş və bu orazidə bir dənə də olsun ermənicə su obyektinin adını bildirən oronimə rast gəlinmədiyini qeyd edib. Tədqiqatçının araşdırmalarından və dərələyəzli informatorlardan topladığı materiallardan belə məlum olur ki, Dərələyəz mahalının Ağkənd kəndində 10 bulaq, 3 çay, 4 göl, 3 arx, Axta kəndində 10 bulaq, 2 çay, 5 göl, Amağın kəndində 12 bulaq, 2 çay, 3 göl, Arduraz kəndində 2 çay, 1 göl, 2 bulaq, Arınc kəndində 4 bulaq, 1 kəhriz, Ayışəsi kəndində 9 bulaq, Çul kəndində 2 göl, 5 bulaq, Canı kəndində 9 bulaq, Cul kəndində 2 göl, 5 bulaq, Çaykənd kəndində 1 göl, 7 bulaq, Çivə kəndində 1 çay, 2 arx, 2 kəhriz, Ertış kəndində 1 çay, 4 bulaq, Əloyəz kəndində 22 bulaq, 2 çay, 6 göl, Ərgəz kəndində 1 çay, 2 bulaq, Çalut kəndində 3 çay, 1 göl, 6 bulaq, Cəndəra kəndində 1 bulaq, 2